

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 4 (95)

Нұр-Сұлтан
2021

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Қазақстан Тәуелсіздігіне – 30 жыл

Ибраева Г., Хасенов С. Тәуелсіздік жолы және Ұлттық музей	4
Таймагамбетов Ж.К. Краткое содержание докладов автора на международных научных конференциях проекта ЮНЕСКО «Великие переселения народов» (2008-2019 гг).	14
Сыпатайқызы З. Тәуелсіздік жылдарындағы түркілік этномәдениеттердің жаңғыруы	28
Тоқпанов Е.А., Ботбаев А.К. Тарихи-мәдени және табиғи киелі орындардың еліміздің бірлігін сақтаудағы алатын орны	37

Мәдениеттану

Нұрдаулетова Б.И., Аймұхамбет Ж.Ә. Таңба-жазу – адамзат танымы мен тарихының құнды ақпараты	44
--	----

Этнография

С. Дж. Атдаев. Исторические данные о туркменской дыне и арбузе	56
Хасенов С.С. Қорғаныс жарағына жататын сауыт түрлеріне қатысты қалыптасқан атаулар	76
Бекзатқызы И. Ақмола облысы Бурабай ауданының топонимиясы: қалыптасуы және қазіргі жағдайы	88

Археология

Хуанган Т. Ат әбзелі: жүгеннің шығу тарихы	100
Әуезов Қ.Ж., Искаков А.Ш. Ұлытау – Жезқазған өңіріндегі Алтын Орда кезеңі ескерткіштерінің зерттелуі	107

Тарих. Тұлға. Тағылым

Асанов Қ.Д. Евней Букетовтің қаламгерлік қыры	115
--	-----

Филология

Байтанасова Қ.М. Абай өлеңдеріндегі мәтінаралық жүйе сипаты	122
Сағынадин Г.С. Фольклорлық сюжет: жанр және түркілік мотив көріністері	140

CONTENTS

Kazakhstan's independence – 30th anniversary

Ibraeva G., Khasenov S. The way of independence and the National museum	4
Taimagambetov Zh.K. Summary of the author's reports at international scientific conferences of the UNESCO Project «Great migrations of peoples» (2008-2019)	14

Sypataikyzy Z. Revival of turkic ethnoculture in the years of independence	28
Tokpanov E. A., Botbaev A. K. Role of historical, cultural and natural sacred places in preserving the unity of the peoples of our country	37

Cultural Studies

Nurdauletova B.I., Aimuhambet Zh.A. Symbol-letter – valuable information of human cognition and history	44
--	----

Ethnography

S. J. Atdaev. Historical information about turkmen melon and watermelon	56
Khasenov S.S. Formation of terms of armour types belonging to protective equipment	76
Bekzatkyzy I. Toponymy of Burabay district of Akmola region: formation and current state	88

Archaeology

Khuangan T. Horse harness: the history of the origin of the bridle	100
Auevov K.Zh., Iskakov A.Sh. RResearch of monuments of the Golden Horde period of Ulytau-Zhezkazgan region	107

History. Personality. Reading

Asanov K.D. The literary facets of Yevney Buketov	115
--	-----

Philology

Baytanasova K.M. The characteristic of the intertext system in the verses of Abay	122
Sagynadin G.S. Folklore plot: genre and turkic motifs	140

Нұрдәулетова Б.И.

Ш. Есенов атындағы мемлекеттік технологиялар
және инжиниринг университеті

Ақтау қ., Қазақстан
e-mail: nurdauletova@mail.ru

Аймұхамбет Ж.Ө.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: a_zhanat@mail.ru

ТАҢБА-ЖАЗУ – АДАМЗАТ ТАНЫМЫ МЕН ТАРИХЫНЫҢ ҚҰНДЫ АҚПАРАТЫ

Мақалада адамзат тарихындағы таңбаның маңызды орны, таңба-жазу туралы мәселелер қарастырылады. Таңбаның таным мен тарихтың құнды ақпараты ретіндегі қызметі талданады. Тастағы символ-суреттерден жазуға дейінгі эволюция – мәдени сана дамуының көрсеткіші. Жазудың ежелгі бастаулары петроглиф, пиктография, идеографиялар – тас дәуірі адамдарының тұрмыс-тіршілігінен хабар береді. Протожазулардың уақыт өте келе қорымдардағы, құлпытастардағы мәтіндерге ұласқаны да сол таңба-жазу тарихы арқылы белгілі. Азия мәдениетінің артефактісі саналатын жазулардан бастап, көне Мысыр, шумер, түркі жазуларының мәдениет тарихындағы құндылықтар екендігі мақаланың негізгі мазмұнын құрайды.

Түйін сөздер: таңба, жазу, петроглиф, пиктография, идеография, сына жазу, түркі.

Адамзат қоғамында таңбаның маңызды ақпараттық, логикалық, мәдени, рухани қызмет атқарғанына сан дәуірлердің белесін асып, бұл күнге дейін жеткен көне жәдігерлер куәлік етеді. Семиотик Ю. Лотман: «Таңбалар түрлі қуатпен әсер ету қабілетіне ие» (Лотман, 2019: 12), – деп таңба атаулының адамзат өміріндегі маңызды орнын сипаттап жеткізген.

Тарихи әрі ғылыми мәліметтерге сүйенсек, адамзат тарихы таңбаланған ең алғашқы дерек Франциядағы Перигё қаласына жақын орналасқан Ласко үңгірі қабырғаларындағы «Аңшылық» атты сурет екен. Бұл таңба-сурет, ғалымдардың пікірінше, біздің ғасырымыздан қырық екі мың жыл бұрынғы адамзат санасының өркендеуін танытады.

Адам баласы ойлап тапқан қарапайым еңбек құралдарынан бастап күллі өнімдер адамзаттың рухани дүниені сезінуге және санада туындаған дерексіз ұғымдарды бейнелеуге бейімділігін көрсетеді. Көне дәуірлерде тас бетіне қашалған таңбалар осының айғағы.

Тастағы таңбалар, өз уақытында, яғни таңбалау кезінде табиғатқа тікелей әсер ету мақсатында туындаса да, белгілі дәрежеде өнер туындысы санатына кіреді. Аристотельдің ұсынған теориясы өнер атаулының табиғатқа еліктеуден туатынын негіздеді.

Ежелгі бейнелеудің бірегей мысалы ретіндегі таңбаларды Ю. Боров «Шынайылықтың өзге болмысы, магиялық шындық» деп түсіндіреді. Магиялық

шындық туралы: «Магиялық шындықтар көркем туындылардан өз мақсаттарымен ерекшеленеді; өнер – адамға әсер етуге тырысады, ал магиялық – тікелей өмірге әсер етуге тырысады. Осыдан келіп жартастағы суретте және биде аңды табиғи түрде бейнелеу туындайды», – деген пайымын ұсынады (Борев, 2020: 182). Таңбамен бейнеленген символ-суреттерді көне дәуір адамының сенімінен туындаған магиялық әрекет деп қабылдасақ, осы магиялық шындықтың көркемдік шындыққа ауысу формасы миф болмақ. Ю. Боревтің миф туралы бұл тұжырымын да қисынды деп білеміз. Тас дәуірінің адамы жартасқа аңның суретін салғанда өнер туралы ештеме ойламаған, қиялдау дегенді білмеген болар. Ол бар болғаны аңшылығының сәтті болуын көкседі. Жартастағы аңның бейнесіне найза сұғып жарақаттау аңшының жеңіске деген сенімін нығайтады. Міне, таңба-суреттің магиялық сыры осында. Ежелгі адамның бар тәжірибесі – шынайы өмір, нақты тұрмыс. Ал оның таңбалаған бейнесі кейінгі дәуірдегі адамдардың шығармашылық тұрғыда ойлауына, соның нәтижесінде өнер туындысының дүниеге келуіне негіз болды.

Жазудың ілкі түрі ретінде, әдетте, петроглиф, пиктография, идеографияларды атайды. Алғашқы жазу таңбасы түрінде қолданылған иероглифтер жазу тарихының бастауында тұр.

Тасқа, жартастарға, үңгірлерге қашалған бейнелерден түзілген петроглифтердің (лат. петро – тас және грек. глиф – жазу) алғашқы үлгілері палеолит дәуіріне тән. Тас дәуірінің адамдары табиғаттың дүлей күштерімен күресе жүріп тіршілік кешті, күллі жаратылыстың сырын білуге талпыныс жасады. Тылсым табиғаттың құдыретті күшіне құл бола отырып, түрлі рәсімдер арқылы сол күштермен ымыраласуға тырысты.

Петроглифтер сияқты, сол көне дәуірлердің мұрасы болып табылатын қандай да бір түсінікті бейнелейтін шартты таңба ретіндегі идеограммалар (грек. *idea* – идея, бейне, түсінік және *gramma* – жазбаша таңба, әріп), әрекеттің, оқиғаның, заттың шартты бейнесін кескіндеген пиктограммалар (латынша *pictus* – кескінделген және грекше *γραμμα* – жазба), кейбір жазу жүйелерінің атауын, жекелеген дыбыстарды, буындарды, морфемаларды, тұтас сөздер мен ұғымдарды

білдіретін иероглифтер (грекше: *hieros* – қасиет, *glyphe* – қиылып алынған) – көне дүние адамдарының, ілкі адамзат қоғамының тіршілік-тынысы мен арман-мұратын, салт-дәстүрін бүгінгі дәуірге жеткізген құнды артефактілер.

Ғылымда протожазу кезеңіне таңылатын пиктографиялар тарихы біздің заманымызға дейінгі 9000 – 7000 жылдарға, жаңа тас дәуіріне тән, алдыңғы Азия мәдениетінің артефактісі санатындағы Сирия – Палестина аймағынан табылған таңбалы тастардан бастау алады. Бұдан кейінгі көне делінетін тарихи жәдігер – Хуанхэ өзенінің жағалауына орналасқан жаңа тас дәуірінің қонысы Цзяхудан 1962 жылы қазба кезінде табылған тасбақаның қабығындағы қытай иероглифтіне ұқсас таңба-жазу.

Винча мәдениетінің бірнеше нысандарынан табылған рәміздер жиынтығын неміс лингвистері Дунай протожазуы деп атағаны белгілі. Осы Дунай протожазуына тиесілі Тэртэр тақташаларын румын археологтары 1961 жылы Алба-Юлия қаласына отыз шақырымдай жердегі Тэртэр ауылынан тапқан. Күйдірілмеген балшықтан жасалған үш тақташамен бірге жиырма алты саз және әктас мүсіншелер, ересек ер адамның күйген қаңқа сүйегі болған. Бұл артефактілер біздің заманымызға дейінгі 5500 жылдың еншісінде.

Осындай жекелеген таңбалардан күрделі бейнелеулерге дейін жалғасқан таңба-жазу тарихынан дәуір тынысын танытатын, сол кездегі тұрмыс-тіршіліктен, дүниетанымнан ақпарат беретін тұтастай мәтіндер ерекше орын алады.

Тас дәуірінде жартасқа, үңгірге бедерленген таңбалар ізінің жалғасын қорымдардан, құлпытастардан мәтін түрінде таба аламыз.

Аса маңызды қарым-қатынас құралы болған тіл мен мәдениет өзінің қызметін түрлі тәсілдермен атқарып келді. Солардың бірегейі көне дәуірлерден бүгінгі күнге дейін қолданыстағы таңбалар жүйесі екені белгілі. Таңба – жаратылыс туралы танымды, мақсат-мүддені, қилы тарих пен тағдырды жеткізуде маңызды міндет атқарған адамзаттық білім жүйесінің негізгі кілті.

Біздің дәуірімізге дейінгі есте жоқ ескі замандарда өмір сүрген адамдар таңбалап жазып қалдырған мұраны ғылым көне жазба ескерткіштер деп қарастырады.

Жазба мәтіндердің қайнар көздері ретінде тасқа, темірге, теріге, матаға, ағашқа бедерленген таңба-жазуларды айтамыз дедік. Ғылыми болжамдарға сүйенсек, көне жазудың пайда болуы бес жарым мыңжылдықтың арғы жағына кетеді. Сол көне дәуір қойнауынан жеткен жазба мәтіндер Тигр мен Ефрат өзенінің жағалауын мекендеген Шумерлерге және Нил-дариямен тағдыры тығыз байланысты Ежелгі Мысыр еліне тән.

Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, Қосөзен мен Мысыр жазуы шамамен бір дәуірге орайлас келеді. Бұл көне жазбалардан тылсым жаратылыс сырларына үңілу, оны тануға талпыну айрықша аңғарылады. Әлемнің құпиясына үңілу, түрлі жолдармен табиғат құбылыстарына әсер етуге ұмтылу, жаратылыс заңдылықтарын, заттар мен құбылыстарды құрмет тұтып, тағзым ету, дүниенің жаратылуын өз танымынша пайымдау «көне дүниенің көнесі» іспетті бұл мәтіндерге сакралды сипат дарытады.

Көне Мысыр жазба ескерткіштері. Еуропа ғалымдарының зерттеулеріне назар аударсақ, Ежелгі Мысыр тарихы жаңа дәуірге дейінгі төртмыңжылдықтан басталып, христиан дәуірінің келуімен аяқталады. Әлем мифологиясы кеңістігіндегі ең көнесі – Мысыр мифологиясы. Мысырдың бір орталыққа бірікпеген кезінде туындаған, яғни Ежелгі патшалық (біздің заманымызға дейінгі 3200-2400 ж.ж.) дәуіріне тән алғашқы жазба мәтіндерден әлемдік жазу тарихы басталуының бір мысалын көреміз.

«Ежелгі Мысыр екі мыңжылдыққа жуық уақыт бойы батыс әлемінің қызығушылығын тудырып келді. Көне дәуір адамдары бабаларының дініне деген сенімдерін жоғалтқанда Мысырдың «данышпан абыздарына» жүгінді, «Мысыр даналығына» деген ерекше құрмет барлық пұтқа табынушылықтың күйреуіне дейін болған. Бұл құрмет Наполеонның экспедициясы бағзы бір кезде Нил жағасында салтанат құрған тамаша өркениеттің ұлылығын ашқан кезде айтарлықтай қарқын алды. Сөйтіп Мысыр ғибадатханалары көпшілікке діни-мистикалық мінәжат орны ретінде қолайлы болды. Адам ақыл-ойының тереңдігі және кемел адамгершілік ескерткіштер мен сфинксті көмкеріп тұрған иероглифтерге жасырылған деп есептелді» (Мюллер, 2006: 10), – деп жазады

мифолог М. Мюллер Мысыр мифологиясын нысан еткен іргелі зерттеу еңбегінде.

Иә, адам баласының дүниені танып, түйсінуді, табиғи және қоғамдық ортамен қарым-қатынасы – әр дәуірдің өзекті мәселесі болып келді.

Ежелгі Мысыр мифологиясын зерттеуде қайнар көз болған «Пирамида мәтіндері» – патшаларды жерлеу рәсімінің көне мәтіндері. Бұл мәтіндер Ежелгі патшалықтың V-VI әулеті перғауындары (б.з.д. 26-22 ғғ.) пирамидаларының ішкі қабырғасына қашалып жазылған. «Саркофаг мәтіндері» Орта патшалық кезеңіндегі (б.з.д. 21-18 ғғ.) табыттарда сақталған жазбалар. «Өлілер кітабы» Жаңа патшалық кезеңінен Ежелгі Мысыр тарихының ақырына дейінгі жерлеуге қатысты мәтіндер жиынтығы. Бұл аталған мәтіндер – адамзат тарихындағы алғашқы жазба жәдігерліктердің үлгісі.

Каирден оңтүстікке қарай отыз шақырымдай жерде орналасқан Саккара елді мекеніндегі Ежелгі Мемфис перғауындарының қорымындағы пирамидалардың ішкі қабырғаларына бедерленген мәтіндер шамамен б.з.д. 2350 – 2175 аралығында жазылған. Саккара атауы Мысыр мифіндегі өлілер әлемінің құдайы деп білген Сокараның есімінен шыққан. Бұл пирамидаларда V әулеттің перғауыны Унис, VI әулеттің перғауындары Тети, Пепи I, Меренра, Пепи II, Неферкара жерленген. Сонда мәтіннің жазылу уақыты бір жарым ғасырдай уақытты қамтиды. Мысыртанушылар бұл мәтіндер пирамиданың тұрғызылуынан бұрын туындаған әрі Солтүстік және Оңтүстік Мысырдың бірігуіне дейін ұзақ уақыт бойы жазылған деп болжайды.

Ортаңғы патшалықтың еншісіндегі «Саркофаг мәтіндері» табыт бетіне жазылған. «Пирамида мәтіндеріне» жекелеген ұқсастықтары болғанымен, саркофаг мәтіндерінің мазмұнындағы материалдар көп. Мәтіндер адамның күнделікті қажеттіктерімен байланысты мәселелерді де қамтиды. Яғни бұл мәтіндердің патшаларға ғана емес, қарапайым ауқатты жандарға да қатыстылығын білдіреді. Енді қарапайым әрбір мысырлық адам өзіне табыт әзірлеп, жерлеу рәсімдеріне дайындық жасай алатын болған. О дүниеге, яғни өмірден кейінгі екінші әлемге перғауындар ғана емес, қарапайым мысырлық та құқылы болғандығы осы мәтін мазмұнынан аңғарылады. Кейде

жазуға ұқсас таңбалар қабір қабырғаларынан, сандық бетінен, бальзам құйылған арнайы ыдыс – каноптардан, папирустардан, тіпті мумия маскаларынан да кездеседі. Табыт бетінің көлеміне қарай мәтіндер ықшамдалып, өз кезегінде мінәжаттың ықшам әрі толық түрдегі нұсқасының туындауына әкелген. Бұл нұсқалар кейінгі «Өлілер кітабына» да енген.

«Өлілер кітабы» – Ежелгі Мысыр гимндері мен діни мәтіндерінің жинағы. Ежелгі жазба ескерткіш атауын неміс археологы Карл Рихард Лепсиус берген. Мұны «Арылу, тазару кітабы» деп атаса да болғандай. Бұл мәтіндер марқұмды басқа әлемде қауіптен қорғап, көмектесу үшін және о дүниеде жаны жайлы болу үшін керек деп түсінген.

«Өлілер кітабының» түрлі көшірмелері екі жүз бөлімге дейінгі көлемдегі ұзақ поэтикалық гимндерден бастап бір жолдық магиялық формулалармен аяқталатын мәтіндерден түзілген. Ежелгі жазбаның оралған папирусқа жазылған үздік үлгілерінің бірі XVIII әулет билігінің мәдени гүлдену кезеңіне тиесілі. Мәтін жазылған папирустардың көпшілігі Фивыдағы абыздар қорымынан табылған. Бұл папирустар жерлеу рәсіміне, жанның ана дүниедегі сот алдында жауап беруіне қатысты суреттермен безендіріліп, кейбірі марқұмға бағышталған дұғалармен және жер асты әлемі туралы түсініктермен байланысты болып келеді.

XVI әулет билігі кезеңінде пайда болған «Өлілер кітабының» бір нұсқасы ежелгі діни және жерлеу дәстүрінің жаңғыруымен байланысты. Бұл кезеңде ғибадатханалар қалпына келтіріліп, «Өлілер кітабының» ескі мәтіндері қайта көшіріліп, өңделіп, түзетілген.

Ежелгі Мысыр жазбаларындағы иероглифтердің саны 750-ге жуық. Бір таңбалар тұтас бір сөзді білдірсе, тағы бір таңбалар жеке дауыссыз дыбысты таңбалайды. Сондай-ақ екі дауыссыз, үш дауыссыз дыбысты білдіретін иероглифтер де бар.

Мысыр жазуының бір ерекшелігі – мұнда дауысты дыбыстар таңбаланбаған. Иероглифтердің бір тобы оқылымға келмейді, олар таңба-айқындауыштар түрінде берілген. Мысалы, отырған әйелді бейнелейтін иероглиф бұл мәтінде әйел туралы айтылатынын мегзейді. Ал егер құдық бейнеленсе, онда мәтінде бұлақ, тоған, немесе құдық, тағы басқа су көздері туралы айтылатынын білдіреді.

Иероглифтердің кескіндеу түріндегі қызметі біртіндеп өзеріске түсті, кейіннен сурет түрінде бейнелеу тоқтатылды.

Ежелгі мысырлықтардың жазу материалы папирус болды. Ұзын діңі бар өсімдіктер таңдалып, қатты қабығы алынып, бос өзегін ұзынша жолақтарға кеседі. Кесілген жолақтар сумен шыланған үстелге бір-біріне өте жақын, шеттері қабаттастырыла орналастырылады. Жолақтардың біріккен тұсын ағаштан бөлініп шыққан желім сияқты сұйықтық жапсырып ұстады. Шеттеріндегі қисық тұстар тегістеліп, нәтижесінде тік бұрышты парақ дайын болды. Оның бет жағын сияның жайылып кетпеуі үшін ұнтақ желімнің жұқа қабатымен жапты. Сонан соң күннің көзіне кептіріп, піл сүйегінен жасалған құралмен тегістеді, балғамен ұрып, кедір-бұдыр тұстарын жөндеді. Осылайша папирустың қағазға ұқсас жұқа сарғыш парағы дайын болды. Міне, осы папирусқа мәтіндер таңбаланды. Мәтінді жазатын әрбір хатшы-жылнамашы өзімен бірге құндаққа салынған, жазуға ыңғайлы етіп үшкірленген қамыс, бояуды езу үшін су құйылған кішкене құмыра, қара және қызыл бояу құйылған шұңғыл екі ыдыс алып жүрген. Негізгі мәтін қара түсті бояумен жазылды, әрбір жаңа бөлімнің басы қызыл түсті бояумен бөлініп көрсетілді. Мәтінді «қызыл жолдан», яғни жаңа жолдан бастау деген тіркес осыдан шыққан.

Пирамида мәтіндерінің оқылуы, түсіндірілуі ғылымда аса маңызды мәселе болды. Көне дүниенің танымы мен тіршілігін, мақсат-мұратын таңбалаған жазбалар бүгінгі күнге әуелгі қалпында толығымен жеткен жоқ. Мысыр мәдениетіне ерекше назар аударған орыс жазушысы И.В. Рак: «Ежелгі Мысыр мәтіндерінің негізгі бөліктері үзінділер түрінде жетті, оның мазмұнындағы ишаралар мен сілтемелер бізге түсініксіз, ақырында, алғашқы ой бұрмаланған миф бөлшектері антикалық авторлардың өз түсіндірмелерін берген әңгімелеулерінде сақталған», – дейді (Рак, 2004: 8).

Ежелгі дүниенің тыныс-тіршілігі мен салт-дәстүрін, таным-түсінігін мәтін түрінде таңбалаған Мысыр жазбаларының ғылымға танылуында ең әуелі француз ғалымы Франсуа Огюст Фердинан Мариеттің елеулі еңбегі бар. XIX ғасырдың орта шенінде Мысырда археологиялық зерттеулер жүргізген ғалым Каирдағы Мысыр музейінің негізін қалады.

1880 жылдары ол Гастон Маспероның бастамасымен Саккара пирамидасына зерттеу жүргізу барысында «Пирамида мәтіндерінің» үзінділерін тапты.

«Пирамида мәтіндерін» зерттеуде француз мысырттанушысы Гастон Маспероның еңбегі зор болды. Ол «Пирамида мәтіндерінің» магиялық формуласын шешуде, бір ізге түсіріп, тұтас мазмұнын танытуда және аударуда жүйелі ізденістер жүргізіп, ғылым үшін аса маңызды нәтижелерге қол жеткізді. Г. Масперо мәтінге жасаған аудармасының бастапқы сипатқа ғана ие екенін ерекше ескерткен.

Ежелгі Мысыр мәтіндерін зерттеушілердің бірі – көрнекті неміс мысырттанушысы, филолог Курт Зете. К. Зете Берлин мысырттану мектебінің негізін салушы, патриарх Адольф Ерманның шәкірті еді. Ол Мысыр еліне жасалған бірнеше сапарында ежелгі мәтіндердің бірсыпыра коллекциясын жинады. «Мысыр көнелігінің есептері» деген атпен мысыр әдебиетінің мерзімді каталогын жариялап тұрды. Курт Зете – Мысыр тілінің етістіктерін алғаш зерттеген ғалым. Оның екі шәкірті – Алан Гардинер мен Ханс Полоцкий де белгілі мысырттанушы ғалымдар. Курт Зете Ежелгі Мысыр эпиграфикасы үлгілерін «Египетология құжаттары» деген атпен жарыққа шығарды.

Ежелгі Мысыр жазба ескерткіштері көне дүние адамдарының мәңгілік өмір, рух мәңгіліктігі, рухани тазалық туралы түсініктері мен сенімдерін танытуымен құнды.

Дүниенің жаратылуы, тіршіліктің пайда болуы туралы ежелгі таным-түсінік, сенім осы көне мәтіндердің мазмұнына сіңген. Зұлымдық пен ізгілік, жақсылық пен жамандық, ақ пен қара сияқты қарама-қайшы ұғымдардың толастамас күресінің ішінен өніп шығып, ілгері қадам басқан «өмірлік даму» ескілікті жазбалардың алтын өзегі десе де болғандай. Қарабайыр мифологиядағы жасампаз қаһармандар ретінде әрекет ететін «құдайлар» образының астарына өмір заңдылықтары жасырылған. Әлем қалай жаратылды, құбылыстар мен нысандардың пайда болуына қандай күш ықпал етті деген сауалға жауап іздеген көне дүние адамдарының ой-қиялынан, сенім-түсінігінен туындаған оқиғалар «Пирамида мәтіндері», «Саркофаг мәтіндері», «Өлілер кітабы» сияқты көненің көнесі болған ескерткіштердің негізгі арқауы. Адам рухының

мәңгіліктігіне деген аңсар көне мәтіндердегі қайта тірілу, бұ дүниеден о дүниеге, яғни екінші бір тылсым әлемге бару түрінде түсіндіріліп, екі дүние шекарасында Ұлы Сот алдында жауап беріп, күллі іс-әрекетінің таразыға тартылатыны жайлы мотивтер тұрақты сипат алады.

Көне мәтіндер мысырттанушылардың, мифолог ғалымдардың Ежелгі Мысыр мифологиясын жүйелеуіне жол ашты. Дороти Норман «Мысырдың ежелгі Гелиополь Тоғыздығы» деп айқындаған «Тоғыз Құдайының» басында тұрған Атум, оның бойынан жаралған Шу (ауа) мен Тефнут (ылғал); бұл екеуінен тараған Геб (жер) пен Нут (аспан); соңғы екеуінен жаралған Осирис пен Исида, Сет пен Нефтис (Нефтида) – өзара қарым-қатынастары арқылы космогонияны (алғашқы бесеуі) және табиғат пен адамдар арасындағы байланысты (соңғы төртеуі) танытады. Бұл антропоморфты қаһармандардың соңғы әрі бірегей тұлғасы – Гор (Хор) (Дороти, 2005: 417).

Көне мәтіндегі ақпараттар негізінде жасалған бұл талдау мен тұжырым адам санасының тылсым дүниені тұспал, ишаралармен түсініп-қабылдауға бейімділігін барынша аңғартады. «Ежелгі Мысыр мифологиясының символикалық мәні тек діни мәтіндерге ғана емес, қабырғалардағы кескіндерге, бедерлерге, папирустағы суреттерге де тән. Осы тұрғыдан келгенде Мысыр кескін өнері мен оның дәстүрі каноны Ежелгі Грек өнерінен өзгеше мәнге ие», – деп көрсетеді И.В. Рак (Рак, 2004: 16).

«Пирамида мәтіндерінің» көптеген бөлімдерінде Осиристің тірілуі оқиғасы баяндалады. Бұл мотив қазақша поэтикалық тілмен өрнектегенде төмендегідей сипатта:

Осиристің тірілуі

*Исиданың дауыс салып, Нефтиданың
жылағанын,
Естіген соң құдай біткен таппақ болып
бір амалын,
Осириске келді бәрі.
Тыңда Осирис, саған айтты,
Тілектерін құлаққа іліп, орындарсың
сұрағанын:
«Кетіп қалсаң бізден ұзап, қайта айналып
келерсің сен,*

Ұйықтап кетсең, оянарсың, сосын бізді
көресің сен.
Өлген болсаң, тірілерсің, тірілем деп
сенерсің сен!

Түрегелші, қара бері, біл ұлыңның
не істегенін,
Оян, тыңда, Горды көрші, ол тұрғанда
өшкен өлім.
Дұшпаныңды табаныңа салып берді,
көзін ойып
алып берді саған,
басқа керегі жоқ ештеңенің.

Гор ұлыңның ерлігін көр, Ба-рухың
демеді оны,
Сенің күшің оған дарып, ұлы ерлікке
жебегені.
Тұр орныңнан! Қолыңды да бердің оған,
қылды әрекет,
Сен келсін деп ұлың сондай іс жасады
өнегелі».

Оянады ұлы Осирис, көзін ашып, түрегелді,
Құдырет-күш қуат беріп, табанында
түнөк өлді.
Көтерілді жарық көкке, Ұлы Ақиқат
әміршісі
Тірілгенде, өмір нұры жанарынан
түлеп, өрді.

Ұлы Атум да,
Шу мен Тефнут, Геб пен Нут та қуанышты.
Аспан мен Жер құдайлары тапқандай боп
жұбанышты:
«Бізге кел, – деп, шақырды оны, – әкесінің
үлкен ұлы,
Анасының тұңғышы бұл, ағамыз», – деп
құрақ ұшты.
(Поэтикалық аударма – Ж. Әскербекқызы)

Көне танымның өзегіне айналған мәңгілік өмір, қайта тірілу сенімі «Пирамида мәтіндерінде» осылайша Осиристің бұл өмірге оралуымен бейнеленеді. Алайда, тірілген Осирис таққа отырудан бас тартып, ұлы Горға билікті береді. Өзі жер асты әлемінің әміршісі, екі дүние шекарасындағы Ұлы Сот билігінің иесі болып қалады. Мысырлықтардың жанның бес бөлшегі (соның біреуі – Ба, адам жанының қанатты бөлшегі, оған аспанға жол ашық, екі әлемде де емін-еркін жүреді) туралы түсінігі,

Осиристің екінші әлемде қалуы – екі дүние тең, рух мәңгі жасайды деген танымнан көктеген сенім.

Мысыр мәтіндерінде өмір-өлім // ізгілік-зұлымдық ұғымдарының қайшылығы жарық пен қараңғының, күн мен түннің бітпес шайқасы түрінде суреттеледі. Үздіксіз майдан алаңындағы Гор мен Сеттің шайқасы осы қайшылықтың символикасы.

«Пирамида мәтіндерінің» бірінде жазылғандай, Мысыр патшасы Жаратушы Атумға: «Бір сарай ішіндегі Екеуге – Гор мен Сетке көз қырыңды салғайсың», – деп тіл қатады. «Бір сарайдың екі тұрғыны» – өмірдің екі түрлі құбылысы, тіршіліктің екі сипаты. Гор – жасампаз күш, ол күнге қарай көтерілу, жарыққа ұмтылу, Сет – жойымпаз күш, түнге қарай жылжу, қараңғылыққа ұмтылу. Екі кейіпкер қарама-қарсы күш пен құбылыстың иесі ретінде сипатталып, астарлы мәтінмен ұсынылады.

«Өлілер кітабындағы» мына мәтінге назар аударайық: «Сәлем бердім, Уа, Жаратушым, мен жүре алмайтын, кешегі күнде қалған Ұлы Түйінмін. Менің күшім менің қолымда. Менің өзім саған белгісізбін, бірақ мен сені білемін... Мен миллиондаған жыл өмір сүруші Гормын... Мен жол аштым» (үзінді Дороти Норманның қазақ тіліне аударылған еңбегінің VIII тарауынан алынды) (Дороти, 2005: 417). Жасампаз қаһарман Гордың бұл тіл қатуы адами рухтың асқақтығын, сонымен бірге жаратылысқа жалбарынуын, мінәжатын аңғартады.

Ежелгі Мысыр таңба-жазулары сакралды мазмұнымен ерекшеленетінін келтірілген бұл мысалдар дәйектей түседі. Жалпы, «жазу» ұғымының әуелгі санадағы «таңбасы» «тағдыр» сөзімен ассоциацияланады. Дерексіз ұғымның деректі мән иеленіп, адамзаттың ұлы мәдени құндылығына айналуының айқын бір көрінісі осы жазба ескерткіштер десек болар.

Шумер сына жазуы. Таңба-мәтіндер тарихында Қосөзен мәдениетінің жазба ескерткіштері ерекше орынға ие. Месопотамия халқы бай мәдениетті туындатып, әлем руханиятына үлкен олжа салды. Бұл өлкеде жазудың пайда болуы ғылым мен өнердің дамуына ықпал етті.

Ең алғаш жазуды ойлап тапқан шумерліктер екені ғылымда сан мәрте айтылып келеді. Көне мәтіндер негізінен

суретті жазу түрінде болды. Ойды жеткізуде суретті пайдаланудың қиындығы сына жазудың туындауына себеп болды. Сыналардан құралған таңбалар жекелеген сөздермен бірге буынды да білдірді. Сына жазу жүйесі күрделі әрі рабайсыз еді. Бір ғана сына таңба бірнеше мағынаны білдіретін. Мұндағы барлық таңбалар жиынтығы 600-ден асты.

Сына жазудың өз заманы үшін мәні зор еді. Шумер жазуының әсерімен Шығыс халықтарының және көшпелілердің жазу тарихында жазудың әліпбилік жүйесі түзілді. Қосөзен аумағында молынан кездесетін сазды күйдіріп, соған түсірілген сына жазулар папирустағы, өсімдіктен немесе жануар терісінен әзірленген материалдардағы жазуларға қарағанда жақсы сақталды. Соның арқасында Ежелгі Қосөзеннің көптеген мәтіндері осы күнге Мысыр мәтіндерімен салыстырғанда толықтай жетті деуге болады. Шумер жазуын оның заңды мұрагері аккадтықтар мен эламдықтар пайдаланып, дамытты.

Шумер сына жазулары туралы Еуропаны алғаш хабардар еткен Пьетро делла Валла.

Ресейлік шығыстанушы-шумеролог В.В. Емельянов: «Жазудың пайда болуы үшін алғышарттар VII-V мыңжылдықта, «заттық жазу» пайда болғанда жасалды. Археологтар Месопотамия, Сирия және Иран территориясынан саз бен тастан жасалған ұсақ заттарды, геометриялық фигураларды (шарик, цилиндр, диск, конус) жиі кездестіретін. Ұзақ әрі тыңғылықты зерттеу нәтижесінде Д. Шманд-Бессер мынадай қорытындыға келеді: бұлар өзіндік мәні бар текшелер, мысалы цилиндр «бір қой» дегенді білдірсе, конус «бір құмыра май» деген ұғымды білдіреді, т.с.с.», – деп жазады (Емельянов, 2001: 168).

Шумер мәтіндеріндегі таңбалардың өзіндік ерекшелігі көптеген шығыстанушы шумерологтардың зерттеулерінің өзегіне айналды. Көне мәтіннің мән-мағынасын, ерекшелігін зерделеуде небір тұжырымдар жасалды.

«Ежелгі Қосөзенде жазуды шумерліктер ойлап тапты, алғашқы шаруашылық құжаттары Урук қаласы ғибадатханасында құрастырылды. Бұлар сазға бедерленген пиктограммалар – суретті жазу таңбалар болатын. Алғашында заттар нақты түрде айқын түсірілген, және саз құжаттардағы

жазу мысыр иероглифін еске түсіретін. Бірақ кейіннен жазу жазылатын материал болған саздың әсерінен және шумерлердің пиктографиялық жазуды жылдамдату қажеттігіне байланысты, біріншіде абстрактілі сына жазу болып түрленеді, екіншіден, сағат тіліне қарсы тоқсан градусқа бұрылады. Жазу пішінінің өзгеру процесімен қатарласа жазу таңбасының түсінікті бейнелеу таңбасы және дыбысты таныту таңбасымен қосарлануы жүзеге асады. Осылайша бір таңба әрі буын, әрі сөз бола алатын сөздік-буындық жазу туындайды», – деп, шумер таңба-жазуының өзіндік табиғатын көрсетеді В.В. Емельянов (Емельянов, 2001: 169).

Шумерлер таңбаларында кез келген кескін сөзбен, дыбыс бейнемен ассоциацияланады. Шумер мәдениетінің жазба ескерткіштерін ғалымдар екі үлкен топқа жіктейді. Олар: синхронды-шумерлік және шумертілді постшумерлік. Бірінші топқа шаруашылық есебіне қатысты құжаттарды, ғибадатхана және патшалар гимнін, патшалар жазбасын кіргізсе, екінші топқа әдеби және рәсімдік канонға негізделген мәтіндер мен екі тілді шумер-аккад сөздігі жатқызылады. Бірінші топтағы мәтіндер күнделікті тұрмыс, экономикалық және идеологиялық өмірдегі шаруашылық қатынастар, атқарылған жұмыстар туралы патшаның жаратушыға есебі, ғибадатханаларға және тәңірі тектес патшаларға мадақ мазмұнында болды. Шумер мәтіндерінде данышпан адамды «зерделі», «аңғарлы» деп атаса, шумер тілінде «ақыл-ой» және «құлақ» деген бір сөз. Яғни құдайлар өмірінің ең қастерлі тарихы, негізгі әдет-ғұрып өзіне естен шығу қаупі төнгенге дейін жадта сақталып, ауызша айтылады. Дәл осы тұрғыдан екінші топқа кіретін мәтіндерді шумерліктер емес, олардың ассимиляцияға түскен ұрпақтары мен шумерлік емес халықтар таққа мұрагерлік пен дәстүрге адалдықты заңдастыру мақсатында туындатқан. Жазылған мәтін болса да «оқу» етістігі жоқ, тақташаларды «көру» және «есту» керектігіне назар аударылады. Ғылыми дәйектемелер тақташаларға жазылған мәтіндер мектептегі шәкірттерге арналса, стела, конус, цилиндрге жазылған мәтіндер әміршілерге, болашақ ұрпаққа арналғанын айтады.

Бірінші топқа кіретін шумер дәуірінің мәтіндерін көне мәтіндер, саргонидтер дәуірі және жаңа шумер мәтіндері деп жіктеу орын

алған. Ал екінші шумертілді постшумерлік мәтіндерді көне қабат мәтіндері, саргондық қабат мәтіндері, кешшумерлік және шумерден кейінгі мәтіндер деп қарастыру қалыптасқан.

В. Емельянов атап көрсеткендей, шумер мәтіндері тақташаларының соңы колофондармен бөлінген. Ол бөлікте, яғни колофонда бұл мәтіннің кімге тиесілі екендігі көрсетілген. Жаратушыға, ғибадатханаға, патшаларға, батырларға арналған гимн мәтіндері *за-ми-дуг* – «(Мұндай) мақтау ұнамды» деген колофондық формуламен берілсе, мәртебелілік жөніндегі сұхбаттасулар *адаман-дуг-га* – «дау», мінәжат мәтіндері *иним-иним-ма* – «сөз (қандай да бір зат үстіндегі)» формулаларымен көрсетілген (Дороти, 2005: 173).

Адамзат тарихында мәдениеттің бастау орталығы болған Шумер сына жазуының шығуы мектептердің пайда болуына негіз болды. Ежелгі өркениет орталығы ретінде Шумер мәдениеті қалыптастырған дәстүрдің бірі – шәкірттерді мектепте оқыту.

Америкалық шығыстанушы, әйгілі шумеролог Сэмюэл Ноа Крамер «Алғашқы жазба ескерткіштер ежелгі Шумер қаласы Урук қирандыларының ішінен табылды. Осы жерде пиктографиялық жазбалармен өрнектелген мыңнан артық саз тақташалар болды. Негізінен олар шаруашылық және әкімшілік жазбалар еді, сонымен бірге олардың ішінде бірнеше оқулық мәтіндері кездеседі. Бұл, б.з.д. 3000 жылдар шамасында шумер хатшы-жазбагерлері білім беру, оқыту ісімен шұғылданғанына куәлік етеді» (Сэмюэл, 1991: 18), – дей келе, шамасы, сол үш мың жылдықтың орта кезеңінде оқу мен жазуға жүйелі түрде баулитын мектептер желісі болғанын айтады. 1902-1903 жылдары Ежелгі Шуруппак қаласының орнына жүрген қазба нәтижесінде «мектеп мәтіндері» жазылған б.з.д. 2500 ж. тиесілі көп саз тақташалардың табылуы ғалымның бұл болжамын қуаттай түседі.

С.Крамер «Гильгамеш, сазтақташалардағы поэма мәтінінің кіріспе бөліміне өз тарапынан «Энкиду және жер асты патшалығы» деген ат қойып, талдау барысында шумерлердің дүниетанымын, жаратылыс туралы түсінік-сенімін танытуға талпыныс жасайды. Ғалым көрсеткен поэманың кіріспесінде мынадай жолдар бар:

*Аспан жерден бөлінгенде – сол кезде,
Жер аспаннан шегінгенде – сол кезде,
Адам аты қойылғанда – сол кезде,
Ан аспанға ие болған – сол кезде,
Энлиль жерге кие болған – сол кезде.*
(Поэтикалық аударма – Ж. Әскербекқызы)

Әлем халықтарының мифологиясынан біз аспанды – әке, жерді – ана деп таныған баяндарды білеміз.

Шумер-аккадтардың жазба ескерткіштердің сақталу тарихы б.з.д. 689-633 жж. өмір сүрген Ашшурбанипал кітапханасымен байланысты. Вавилонды (б.з.д. 648 ж.), Мысырды, Эламды (б.з.д. 639 ж.) жаулап алып, Сирияда, Финикияда өмірін жүргізген ол өзі билік еткен кезеңде мәдениеттің, өнердің, жазудың дамуына жағдай жасаған. Ассирияның орталығы болған Ниневия қаласында Ашшурбанипал салдырған кітапхана болғандығы тарихтан белгілі. Оның қалдығын археологтар ХІХ ғасырдың аяқ кезінде тапты. Бұл көне кітапхана орнына қазба жүргізу нәтижесінде Шумер және Вавилон-Ассирия мәдениетіне тиесілі сына жазулар жазылған, күйдірілген саздан жасаған жиырма мыңнан астам тақташа табылған.

Ашшурбанипал кітапханасын алғаш тауып, зерттеген ғалымдар ағылшын археологтары болуы себепті көне кітапханадан табылған артефактілердің бәрі қазірде Британ музейінде сақтаулы. Ниневия кітапханасының орнына 1846-1851 жылдар аралығында Остин Генри Лайдерс, 1852-1854 жылдар аралығында Генри Кресвик Роулинсон қазба, зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Сөйтіп, жергілікті Ирак археологы Хорузд Рассам Роулинсонмен бірлесе отырып, бірнеше мың жазба тақташаны ашады. Көне кітапхананың құнды артефактілері – жазу тарихын танып, білуімізге жол ашқан үлкен қазына болды.

Қосөзен бойын мекендеп, күллі адамзатқа өз мәдениетімен ықпал еткен көне тайпалардың дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігін, дүниенің жаралуы туралы мифтік мотивтерді ұсынған «Энума элиш» жазба ескерткіші де осы Ашшурбанипал кітапханасынан табылған.

Жазу адамзат қоғамы үшін өзінің қажеттігін уақыт жылжыған сайын дәлелдей түсті. Ежелгі Финикия көпестеріне саудалары сәтті жүруі үшін жазба жүргізу қажеттігі

басым болды. Осы мақсатта олар ескі жазуларды пайдалануды ойлады, алайда Мысыр жазбалары да, сына жазу да олар үшін өте күрделі еді. Сөйтіп олар жиырма екі таңбадан тұратын жеке жазуларын дүниеге келтірді.

Финикия әліпбиіндегі әрбір таңба жекелеген бір ғана дыбысты береді. Финикия әліпбиінің ерекшелігі – жиырма екі әріптің әрқайсысы бір затты бейнелейді әрі сөздің бастапқы дыбысын білдіреді. Финикия әліпбиінде дауыссыз дыбыстар таңбаланып, дауысты дыбыстар көрсетілмеді. Дауысты дыбыстардың таңбаланбауы көптеген сөздердің дұрыс оқылмауына әкелді. Осылайша таңбаланған ұғымды дұрыс оқу, түсіну қиынға түсті. Қалай болғанда да бұл әліпбидің де өз заманында маңызды ролі болды.

Жазу тарихында ерекше жаңалығымен аталатын көне түркі ескерткіштерін ғылым «руна жазуы» яғни құпия жазу ретінде қабылдады. Қара мәрмәр тасқа қашалған жазу құпиясын ашу қиынға соқты. Әйгілі даниялық ғалым Вильгелм Томсен жазу тілін тауып, «Тәңірі», «түркі» деген сөздерді оқып, бұл ескерткіштердің Түркі қағанатына тиесілі екенін дәлелдеуі ғылымдағы үлкен сенсация болды.

Біздің дәуіріміздің VI-IX ғғ. тас бетіне түскен түркілердің елдігі мен ерлігі, танымы мен тұрмысы, жауынгерлігі туралы жазбалар көне шумер мәтіндерінен тамырланып, көшпелілер өркениетінің көнелілігін және өзара сабақтастығын танытты.

Б.з.д. мәдениет ошағының көзі, жазудың отаны болған шумерлердің түркі тектілермен туыстығы жайлы ғылыми болжамдар бары белгілі. Қосөзеннің оңтүстігінде б.з.д. 3500 жж. шамасында қоныстанған шумерлердің тілі айналасына, жақынқонған тайпаларға түсініксіз болғанын зерттеуші ғалымдар атап көрсетеді. Шумертанушы неміс ғалымы А. Фалькенштейн шумерлердің Қосөзен бойына келуін тас дәуірі деп көрсетеді. Ағылшын лингвист ғалымы, ассиролог Генри Роулинсон Бехустин сына жазуы мәтіндерін зерттеу нәтижесінде оны скиф, түркі тайпаларының тіліне жақын деп қорытынды жасап, шумерліктерді вавилондық скифтер деп атаған.

Шумерлердің көшпелілік тегі туралы пікір-болжамдар көне шумерлер тілі мен түркі тілін салыстыра қарауды қажет етті.

Неміс шығыстанушы ғалымы әрі тарихшысы Фриц Хоммель XIX ғасырдың аяқ шеніндегі зерттеуінде шумерлер – Тұран тектестер деп есептеп, шумер мәтіндерінен түркі тіліне ұқсас екі жүз сөзді айқындап көрсетті. Тағы бір неміс ғалымы Курт Вальтер Керам XX ғасырдың 60-жылдарында шумер тілі көне түркі тіліне ұқсас екенін нақтылап айтты. Қазақ түркітанушы ғалымы А.С. Аманжолов шумер-түркі туыстығын 1969 жылы Германияда өткен халықаралық конференциядағы баяндамасында атап өтеді. Кеңестік қоғам тарапынан бұл пікір, әрине, қолдау таппады.

Түркітанушы ғалымдар бұл бағыттағы ізденістерін тоқтатпады. Түрік ғалымы Осман Недим Тун 1947 жылдан бастап зерттеу жүргізіп, 1990 жылдары нәтижесін жариялады. Бұл еңбегінде ол түркі тілімен түбірлес келетін 168 шумер сөзін мысалға алып, салыстырмалы талдау жасайды да, екі тілдің бір-біріне ерекше ықпалы барын алға тартады. Шумер жазуына ерекше мән беріп, ондағы таңбалардың мән-мағынасын саралауға көрнекті қазақ ақыны Олжас Сүлейменов ерекше еңбек сіңірді.

Шумер мен түркі мәдениеті арасындағы сабақтастықты екі тайпадан мұра болып қалған жазба ескерткіштер негізінде көрсетуге болады. Шумерлер заманынан таңба-мәтін арқылы жеткен «Гильгамеш туралы жыр», «Энума элиш» ескерткіштерінің мотивтері түркі тайпаларының мифологиялық, фольклорлық мұраларымен ұқсас. Сонымен бірге танымдық-бейнелілік тұрғыда, поэтикалық бейнелеуде үндестік бар.

Ашшурбанипал кітапханасында жеті тақташаға жазылған мәтінде әуелгі хаос әлемі, шетсіз-түпсіз су әлемі, онда еркін жүзген ащы суға (теңіз) ие Тиамат атты құбыжық әйел мен Апсу атты тұщы су (мұхит) әлемінің егесі (бұл екеуі де әуелгі бей-берекет әлемнің антропоморфты образдары) туралы айтылады. Апсу мен Тиаматтың ащы және тұщы суларының араласуынан бірнеше буын ұрпақ дүниеге келеді. «Құдайлардың» өзара тартысында Апсу өлген соң әлемді ретке келтіру мақсатында Мардук атты қаһарман Тиаматқа қарсы күреске шығады. Мардуктың Тиаматты жеңуі – хаостан космосқа өтудің символикасы. Бұл постшумерлік мәтіндер тобына жататын «Энума элиш» («Әуелде, жоғарыда») жазба ескерткішінде дүниенің жаратылуы туралы баян былай басталады:

Әуелде...

Жоғарыда – көк аспан жаралмағанда,
Төменде – қара жер жаралмағанда,
Ал, көне түркі жазба ескерткіштерінде:
Жоғарыда – көк аспан жаралғанда,
Төменде – қара жер жаралғанда
Екеуінің арасында адам баласы жаралған...

Екі мәтіннің бірі дүние жаратылмай тұрған кезді бейнелесе, екіншісі әлем жаратылғаннан кейінгі уақытты бейнелейді. Екі мәтіннің суреттеу дәстүрінің ортақ бір арнасы аңғарылады. Б.з.д. 2000 жж. шамасында жазылған саз тақташадағы сына жазу мен біздің дәуіріміздің VI-IX ғасырларына қара мәрмәр тасқа қашалған жазу тіліндегі үндестіктер ғана емес, бейнелеу тәсіліндегі ұқсастық та тереңдей зерттеуді қажет етеді.

Ұлы даламыздың тамыры тарихтың тереңіне кеткен мәдени мұрасы ғасырдан ғасырға ауысып, бүгінге жетті. Әуелгі таңбалардан басталған сөз тұтас мәтінге ұласып, өткенімізді танытты, салт-ғұрыпты ұлттың қасиетті құндылығы ретінде ұғындырды.

Қазақ топырағында таңбалы тастардың, жартастағы жазулардың көптеп ұшырасуы далалық аймақтарда ежелгі өркениеттің, рухани мәдениеттің барынша дамығандығының айғағы. Мысал ретінде Есік қорымы туралы айта кетсек, 1970 жылдары археолог К. Ақышевтың экспедициясы ашқан сақ дәуірінің қорымы (б.з.д. V-IV ғғ.) Алтын Адамның табылуымен ғана емес, күміс тостағандағы екі жолдан тұратын жиырма алты таңбалы жазуымен де ғылымда үлкен жаңалық болды. Бұл жазу «Есік жазба ескерткіші» деп аталады. Мәтіндегі: «Аға, саңа очкуқ! Без чөк! Букун іңре (р?) азуқ» деген жазудың мағынасын түсіндіруде бірнеше ғалым өз аудармаларын ұсынды. Белгілі түркітанушы А.С. Аманжолов: «(Аға саған (бұл) ошақ! Бөтен (жат ел адамы), тізеңді бүк! Халықта азық-түлік (мол болғай!))» деген мағынада аударса, түрік ғалымы А. Ержыласұн, ирантанушы И. Харматта, т.б. мәтін мағынасын түсіндіру мақсатында зерттеулер жүргізді. Есік жазбасына қатысты тілші, мәдениеттанушы

ғалымдар тарапынан салмақты зерттеулер жүргізілді.

Екі жолдық бұл мәтіннің ежелгі дүниеден берер ақпараты мол. Ошақты қасиетті деп санаған, оның отының өшпеуін тілеген, елін жаудан қорғау – басты міндет, парыз деп білген, дәулетті де сәулетті, салтанатты өмір сүруді мақсат еткен далалық көшпелілердің асқақ рухы осы жиырма алты таңбадан түзілген екі жолға сыйып кеткен.

Біздің заманымыздың XII ғасырындағы сәулет өнерінің ескерткіші – Айша бибі мазарындағы жазу көшпелілер мәдениетінің сан қырлы табиғатының жарқын бір мысалы. Кесененің іргетасынан үш жарымдай метрге жуық биіктікте бағаналарға араб әліпбиімен жазылған жазудың мағынасын ғалымдар, қаламгерлер: «Күз, бұлттар, дөңселенген дүние...» немесе «Сүмбіледе су суыды... өмір суыт...», – деген бейнелі, поэтикалық сипатымен түсіндіретінін білеміз.

Біздің заманымызға дейінгі және біздің заманымыздағы түрлі жазбалар адамдардың таңба арқылы тек қарапайым түсініктерін емес, сөз өнерінің ерекше мүмкіндіктерін пайдалана отырып, философиялық пайымдарын жеткізуге ұмтылғанын, сөзді қасиет тұтып, сол негізде мәтіндерді киелі құндылық ретінде тудырғанын бізге жеткен осындай жазбалар барынша дәлелдейді. Қазақ даласының батысы мен шығысынан, оңтүстігі мен солтүстігінен, орталығынан күні бүгінге дейін толассыз табылып жатқан таңба-жәдігерлер туралы салмақты зерттеулер, маңызды тұжырымдар ғылым үшін өте қажет.

Ежелгі дүниенің руханияты мен тұрмыстық ахуалын тасқа, саз тақташаға, пергаментке, папирусқа, басқа да мүліктерге, мазарға сөз түрінде таңбалап қалдырған бәдізшілер – адамзаттың мәңгілік құндылықтарына өлшеусіз үлес қосқан, есімдері белгісіз болса да жазбалары арқылы мәңгі өмірге ие болған жандар. Біздің міндетіміз – сол бәдізшілер бедерлеп беріп кеткен баға жетпес байлықтың құнын түсіну, қастерлеу, құпиясын ашу болмақ.

Әдебиеттер

1. Боров Ю. Эстетика. / Аударғандар Бөпежанова Ә., Аманжол Қ. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 408 б.

2. Дороти Н. Мифологиядағы символизм. Кітапта: Мифология. Құрылымы мен рәміздері. «Әлемдік мәдениеттану ой-санасы». Он томдық. 2-том. – Алматы: Жазушы, 2005. – 568 б.

3. Емельянов В.В. Древний Шумер. Очерки культуры. – Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2001. – 368 с. («Мир Востока», VII)

4. Лотман Ю. Семиосфера. Аударған Еркінбай Ұ. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 640 б.

5. Мюллер М. Египетская мифология. Пер. с англ. Г.В. Бажановой. – Москва: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 335 с.

6. Рак И. Египетская мифология. – Москва: ТЕРРА – Книжный клуб, 2004. – 320 с.: ил.; 96 ил.

7. Сэмюэл Н. Крамер. История начинается в Шумере. 2-е изд., Пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона. – Москва: Наука, 1991. – 235 с.

References

1. Borev Iy. Estetika. / Aýdarǵandar Bópejanova Á., Amanjol Q. – Almaty: «Ulttyq aýdarma búrosy» qoǵamdyq qory, 2020. – 408 b.

2. Doroti N. Mifologiyaǵy simbolizm. Kitapta: Mifologia. Qurylymy men ráميزderi. «Álemdik mádeniettaný oi-sanasy». On tomдық. 2-tom. – Almaty: Jazýshy, 2005. – 568 b.

3. Emelánov V.V. Drevni Shýmer. Oчерки kúltýry. – Sankt-Peterbýrg: Peterbýrgskoe Vostokovedenie, 2001. – 368 s. («Mir Vostoka», VII)

4. Lotman Iy. Semiosfera. Aýdarǵan Erkinbai U. – Almaty: «Ulttyq aýdarma búrosy» qoǵamdyq qory, 2019. – 640 b.

5. Múller M. Egipetskaia mifologia. Per. s angl. G.V.Bajanovoi. –Moskva: ZAO Sentropoligraf, 2006. – 335 s.

6. Rak I. Egipetskaia mifologia. – Moskva: TERRA – Knijný klýb, 2004. – 320 s.: il.; 96 il.

7. Semúel N.Kramer. Istoria nachinaetá v Shýmere. 2-e izd., Per. s angl. F.L. Mendelsona. – Moskva: Naýka, 1991. – 235 s.

Нурдаулетова Б.И.

Университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова

г. Актау, Казахстан

e-mail: nurdauletova@mail.ru

Аймухамбет Ж.А.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

г. Нур-Султан, Казахстан

e-mail: a_zhanat@mail.ru

СИМВОЛ-ПИСЬМО – ЦЕННАЯ ИНФОРМАЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ И ИСТОРИИ

В статье рассматриваются вопросы о значимом месте символа в истории человечества, о символе-письме. Анализируется функция знака как ценной информации познания и истории. Символ на камне-эволюция от изображений к письму – показатель развития культурного сознания. Древние истоки письменности – петроглифы, пиктографии, идеографии – передают быт людей каменного века. То, что

протописьменность со временем переросли в тексты на могилах, надгробиях, известно по той же истории-письменности. Из надписей, считающихся артефактами азиатской культуры, следует, что древнеегипетская, шумерская, тюркская письменности являются ценностями в истории культуры.

Ключевые слова: символ, письмо, петроглиф, пиктография, идеография, клинопись, тюркский.

Nurdauletova B.I.

University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov
Aktau, Kazakhstan

e-mail: nurdauletova@mail.ru

Aimuhambet Zh.A.

L.N. Gumilyov Eurasian National University

г. Нур-Султан, Казахстан

e-mail: a_zhanat@mail.ru

SYMBOL-WRITING – VALUABLE INFORMATION OF HUMAN COGNITION AND HISTORY

The article discusses the issues of the significant place of the symbol in the history of mankind, about the symbol-letter. The function of the sign as valuable information of cognition and history is analyzed. The symbol on the stone-the evolution from images to writing – is an indicator of the development of cultural consciousness. The ancient origins of writing – petroglyphs, pictographs, ideographs – convey the way of

life of people of the Stone Age. The fact that proto-writing eventually developed into texts on graves, tombstones, is known from the same history-writing. From the inscriptions, which are considered artifacts of Asian culture, it follows that the ancient Egyptian, Sumerian, Turkic scripts are values in the history of culture.

Keywords: *symbol, letter, petroglyph, pictography, ideography, cuneiform, Turkic.*